

Морозов О.С.
*Завідувач Музею рідкісної книги
Бібліотеки імені академіка М.О.Лавровського
Ніжинського державного університету імені М.Гоголя*

**Колекція кириличних стародруків бібліотеки
імені академіка М.О.Лавровського Ніжинського державного
університету імені М.Гоголя: історія формування та сучасний стан**

Книгозбірня Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя по праву може вважатися однією з найдавніших діючих науково-освітніх бібліотек Лівобережної України. Її було започатковано 1820 р. разом з відкриттям у Ніжині Гімназії Вищих Наук князя О.Безбородька. За 190-річну історію бібліотеки до складу її фондів влилося чимало надзвичайно цінних книжкових і рукописних пам'яток, що справді перетворило цей заклад на унікальне історико-культурне явище.

Початок формування книжкових зібрань університетської бібліотеки сягає першої чверті ХІХ ст. й тісно пов'язаний з іменами засновників Гімназії братів Олександра та Іллі Безбородьків. З нагоди відкриття цього навчального закладу відомий меценат та його почесний попечитель, нащадок засновників граф О.Г.Кушелєв-Безбородько, подарував Гімназії частину родинного книжкового зібрання (2500 томів), що містило чимало унікальних видань російської та європейської літератури ХУІІІ-ХІХ ст. Згодом фонди бібліотеки поповнювали нові надходження від різноманітних благодійників, спеціальна література, навчальні посібники, передплатні та періодичні видання. Після реорганізації Гімназії в Ніжинський історико-філологічний інститут (НІФІ) у 1875 році бібліотека придбала цінні книжкові зібрання професорів Московського університету С.П.Шевирьова (1806-1864), Лейпцизького – Ф.-В.Річля (1806-1876), директора С.-Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б.Штейнмана (1819-1872). Невдовзі її склад поповнили дублетні примірники польських стародруків з бібліотеки Варшавського університету та рідкісні палеотипи та стародруки ХУІ-ХУІІІ

ст. з бібліотеки Ніжинського Грецького Олександрівського училища. Пізніше, у 1920-1930 рр., надійшли цінні приватні книжкові зібрання професорів НІФІ І.Г.Турцевича, М.Н.Бережкова, Н.М.Михайловського, В.В.Качановського, К.Ф.Радченка, академіка В.І.Резанова та ін. Формувався унікальний рукописний фонд бібліотеки, де зберігалися документи X-XIX ст., у тому числі грецькі рукописні Євангелія X-XI ст., фрагменти грузинської Біблії XIII ст. на пергаменті, листи венеціанських дожів, східно- та західнослов'янські рукописи XIV-XVIII ст., автографи творів та листи М.В.Гоголя тощо. [1]

На жаль, у XX ст. бібліотечні фонди зазнали суттєвих втрат внаслідок масових вилучень та переміщень літератури. Так, у 1930-х рр. повністю був вилучений з Ніжина рукописний фонд, а також передана в інші установи частина стародруків та рідкісних видань. До того ж, за радянської доби вивчення фондів бібліотеки та науково-бібліографічний опис її колекцій не були визнані за пріоритетні напрямки діяльності. І тільки створення 1985 р. за ініціативою наукової громадськості Ніжинського педагогічного інституту імені М.Гоголя та адміністрації бібліотеки Музею рідкісної книги дозволило нарешті привернути увагу до колекції книжкових пам'яток та розпочати систематичну роботу з її дослідження. [2]

Сьогодні актуальними проблемами наукової діяльності бібліотеки є повна інвентаризація рідкісного фонду, виділення книжкових пам'яток із загального фонду, їх упорядкування, забезпечення надійного збереження, науково-бібліографічна обробка та введення в науковий обіг. Протягом останніх трьох років працівниками відділу зберігання фондів бібліотеки та Музею рідкісної книги проведено кропітку роботу, унаслідок якої вже виявлено 13800 книжкових пам'яток та розпочато упорядкування зібрань європейських палеотипів та видань XVI-XVIII ст., кириличних стародруків XVII – початку XX ст., видань латинського та громадянського шрифтів, колекцій «Полоніка» та «Україніка», книг з маргіналіями та автографами видатних діячів науки та культури тощо. В перспективі – робота по виділенню та упорядкуванню особових колекцій, виявленню рідкісних та

цінних видань XIX ст., що значно збільшить кількість книжкових пам'яток, а також створення електронних каталогів та цифрових копій найбільш цінних видань.

Перлиною бібліотеки НДУ, безумовно, слід вважати нечисленну, але надзвичайно цікаву з наукового та історико-культурного погляду збірку кириличних стародруків XVII-XIX ст., яка нараховує сьогодні 182 одиниці зберігання, у тому числі: XVII ст. – 21 примірник, XVIII ст. – 78 примірників, XIX - поч. XX ст. – 73 примірники. Найдавніша кирилична книга, що входить до складу колекції, датується 1637 р. Це білоруське видання Кутейнського монастиря твору «Про Варлаама та Іоасафа гісторія», що приписується грецькому письменнику IX-X ст. Іоанну Дамаскіну. Що стосується верхньої хронологічної межі колекції, то у радянські часи було прийнято відносити до категорії стародруків кириличні видання до 1800 р. включно. Слід зауважити, що при комплектуванні нашої колекції ми вирішили дотримуватися точки зору тих сучасних книгознавців, які вважають за необхідне збирати у колекції подібні видання і більш пізнього часу. Зокрема, з огляду на масове нищення цих книжок у XX ст. та через те, що сьогодні лишається недостатньо вивченим книжковий репертуар кириличних друкарень XIX – поч. XX ст. Отже, верхньою хронологічною межею колекції є 1915 рік. У колекції репрезентовано книжкову продукцію друкарень, що діяли на території України (друкарень Києво-Печерської та Почаївської Лаври, а також Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень Л.Барановича, Львівської друкарні ставропігійського інституту), Білорусі (друкарні Кутейнського монастиря під м. Оршею та Могильовського братства), Росії (видання Друкарського Двору, Верхньої друкарні С.Полоцького та Синодальної друкарні), Молдови (друкарня Нямецького монастиря), Сербії (м.Сараєво), а також Константинопольської та Бухарестської друкарень, що видавали книги болгарською та волоською мовами.

Аналіз маргіналій та власницьких записів свідчить, що серед ніжинських кириличних видань зберігаються книги, що належали

бібліотекам Соловецького та Ніжинського Благовіщенського монастирів, приватним зібранням професорів Степана Шевирьова та Михайла Бережкова, протоієрея Андрія Хойнацького, відомим бібліофілам батьку та сину Михайловським. Частина книг надійшла від різноманітних дарувальників вже у наші дні.

Початок формування колекції сягає першої чверті XIX ст., коли було започатковано книгозбірню Ніжинської Гімназії Вищих Наук. Треба відзначити, що ніжинське зібрання кириличних стародруків формувалося не систематично, з урахуванням світського характеру навчального закладу. У складі бібліотеки була ціла низка видань XVIII – поч. XIX ст. релігійного змісту, у т.ч. синодальні видання Святого Письма, богословські трактати Іоанна Златоустого, Ісаака Сиріна та ін. отців церкви, книги для домашнього читання («Прологи», «Життя Святих» Дмитрія Ростовського) тощо. Серед рідкісних стародруків Гімназичної бібліотеки слід відзначити «Анфологійон» Арсенія Грека (М., 1653 р.), а також унікальне видання «Номоканону» («Кормчої книги», М., 1653 р.) – збірки церковних та світських правил, що відзеркалює складний період церковних реформ та розколу в Московській державі середини XVIII ст.

1876 р. для бібліотеки Ніжинського ІФІ було придбане бібліотечне зібрання професора московського університету Степана Петровича Шевирьова (1806-1864) – видатного літературознавця та історика словесності, серед приятелів якого були такі видатні особи свого часу, як О.С.Пушкін, К.С.Аксаков, М.В.Гоголь та ін. Бібліотека С.Шевирьова нараховувала 3741 назву видань російською та іноземними мовами. [3] У складі його приватного зібрання до Ніжина надійшло кілька цінних кириличних видань, у тому числі «Скрижаль» патріарха Нікона (М., 1656), «Арифметика, сиріч наука числительная» Леонтія Магницького (М., 1703), «Лексикон триязичний» Федора Полікарпова (М., 1704), «Діянія церковныя и гражданская» Цезаря Баронія (М., 1719), «Камінь православної віри» С.Яворського (К.-П. Лавра, 1730) тощо. Надзвичайно цікавим зразком віршованої панегіричної літератури Києво-Могилянської Академії є

видання «Августейшей, непобедимой императрице Елисавет Петровне... трегубои диалектом сложенными рифмами приветствует Академия Киевская» Михайла Козачинського (К.-Печ. Лавра), присвячене відвіданню царицею Єлизаветою Києва у 1744 р. На жаль частина книг бібліотеки С.Шевирьова сьогодні вважається втраченою, як наприклад найдавніше кириличне видання з його зібрання «Лексикон славеноросскій» Памви Беринди (Кутеїн, 1653) – книжкова пам'ятка, що становить неабиякий інтерес для сучасних мовознавців.

Невдовзі ніжинське книжкове зібрання поповнила особиста бібліотека законовчителя Ніжинського ІФІ, дійсного члена Історичного товариства Нестора-літописця, відомого духовного письменника та історика церкви, «історіографа та співця» Почаївської Лаври протоієрея Андрія Хойнацького (1836-1888). Після смерті останнього удова погодилася продати книги, що належали її чоловікові. Головним науково-богословським зацікавленням А.Хойнацького була історія уніатської (греко-католицької) церкви, її богослужіння та обряди. Отже не дивно, що серед книг вченого інститутська бібліотека придбала серію Почаївських видань ХУІІІ ст. богословського та богослужбового характеру («Богословія нравоучительная» 1756 р., «Богословіе нравоучительное повсемственное» Павла Гавриїла Антоїне, 1776 р., «Уніатський служебник» 1771 р., прикрашений чудовими гравюрами А.Гочемського тощо).

У 1920-30-х рр. бібліотека поповнилася книжковим зібранням професора історії НІФІ, визнаного фахівця в галузі середньовічної історії та кримиознавця Михайла Миколайовича Бережкова (1850-1932). Він походив з родини священика, отже кириличні книги не були раптовим надбанням його бібліотеки. Треба відзначити, що від 1919 р. М.М.Бережков, окрім професорської посади, виконував ще й обов'язки вченого бібліотекаря інститутської бібліотеки. Серед переданих ним бібліотеці книг «Бесіди на шестоднів» (твори св. отців у перекладі Єпифанія Славінецького, М., Друкарський двір, 1665), «Меч духовний» Ісайї Копинського (Чернігів, 1747), «Православное ісповеданіє віри» Петра Могили (М., 1709.) та ін.

Невеликий кількісно, але якісно надзвичайно цінний дарунок у вигляді зібрання видань ХУІІ-ХУІІІ ст. кириличного та громадянського шрифту (47 од. зберігання) передав бібліотеці 1919 р. викладач словесності Ніжинської класичної гімназії Іван Миколайович Михайловський (†1920). Доля ніжинського книжкового зібрання родини бібліофілів Михайловських потребує окремого ґрунтовного дослідження, що виходить за межі цього повідомлення. Поки що можна відзначити, що І.М.Михайловський успадкував цінне книжкове зібрання, яке свого часу зібрав його батько Микола Матвійович Михайловський (1815-1877), петербурзький бібліофіл, філігранознавець та археограф. Працюючи чиновником правління С.-Петербурзької Академії Наук та співпрацюючи з Археографічною Комісією, останній займався колекціонуванням книг і рукописів, яке після смерті батька у 1877 р. син перевіз у Ніжин. На базі зібрання М.М. та І.М.Михайловських були побудовані книжкові виставки Археологічних з'їздів ХІ у Києві (1899) та ХІУ у Чернігові (1908). Згодом І.М.Михайловський передав рукописне зібрання батька до московської Рум'янцевської бібліотеки, а основну частину стародруків ХУІ-ХУІІІ ст. до Імператорської публічної бібліотеки у С.-Петербурзі. [4] І ось тепер частину книжкового зібрання Михайловських віднайдено у складі бібліотеки НДУ.

Переважну більшість кириличних стародруків ніжинської колекції сьогодні становлять видання Святого Письма, богослужбові книги, а також зразки проповідницької, агіографічної, історико-церковної, навчально-довідкової літератури. Авторські твори представлені книгами Петра Могили («Православное ісповіданіє віри», М., Друкарський двір, 1696), Кирила Транквіліона-Ставровецького («Євангеліє учительное», Могильов, видання М.Вощанки, 1697), Лазаря Барановича («Труби словіс проповідних», К.-Печ. Лавра, 1674), Симеона Полоцького («Псалтир царя Давида, рифмами переложенная», М., Верхня друкарня, 1681), Антонія Радивіловського («Вінець Христов», К.-Печ. Лавра, 1688), Стефана Яворського («Камінь православної віри», московське видання 1728 р. та

видання К.-Печ. Лаври 1730 р.), Феофана Прокоповича («Духовний регламент», СПб, 1776), Іоанна Максимовича («Феатрон нравоучительний» та «Богородице Діво», видані у Чернігові відповідно 1707 та 1708 рр.), Іоасафа Кроковського («Акафіст та житіє св. Варвари», К.-Печ. Лавра, 1777) та ін.

Окрасою ніжинської колекції є великоформатне напрестольне Євангеліє (in folio, 46x67 см., вага 17,5 кг.), надруковане у Москві 1689 р. Ця пам'ятка вражає розмірами і є справжнім взірцем друкарського мистецтва кінця ХУІІ ст. На відміну від інших відомих примірників цього видання, що зберігаються у фондах державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра», Національної Бібліотеки України імені В.Вернадського та Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського, ніжинський фоліант відрізняє його вишукане художнє оздоблення. Пишні барокві гравійовані рамки, зображення євангелістів, заставки та заголовки титульної та трьох перших сторінок кожного Євангелія розфарбовані від руки акварельними фарбами та визолочені. Обріз книжкового блоку теж багато оздоблений різьбленим рослинним орнаментом та позолотою. Євангеліє було подароване у Ніжинський Благовіщенський монастир 1709 р. рідним братом його засновника митрополита Стефана Яворського Федором Яворським. [4]

Таким чином, колекція кириличних стародруків ХУІІ – поч. ХХ ст. бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя є хоча й нечисленним, але надзвичайно цікавим книжковим зібранням, яке потребує докладного вивчення, науково-бібліографічного опису та введення в науковий обіг. Власне це завдання і є головним напрямком наукової роботи бібліотеки на сучасному етапі.

Примітки:

1. Добиаш А. Заметки об основной библиотеке Нежинского историко-филологического института кн. Безбородко // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. ХУ. – 1895. – С.3.

2. Ленченко Н. Музей рідкісної книги // Рідна школа. – 2000. – №8 (848). – С.54-56.
3. Михед П. Про С.Шевирьова та його книжкове зібрання // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені М.Гоголя. – 2010. – №1. – с.25-32.
4. Андрюшайтите Ю. И.П.Лаптев: у истоков отечественного филиграноведения. Москва, 2001. – С. 238-257.
5. Див.: Морозов О.С. Церковні старожитності в експозиції Музею рідкісної книги НДУ імені М.Гоголя. Напрестольне Євангеліє з Ніжинського Благовіщенського монастиря // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені М.Гоголя. – 2010. – №1. – с.143-146.